

LEVER BEVÆGEL- SERNE STADIG?

Af Jørgen Anker

Med udgangspunkt i udviklingen i fagbevægelse og slumorganisationer i Chile i 1990erne sætter artiklen fokus på de processer, der finder sted i organisationer og netværk, som i kølvandet på en periode med mobilisering oplever faldende deltagelse, engagement og mobilisering. Studiet tildeltes Arbejderhistorieprisen 2000.

Umiddelbart var det billedet af social fred og fordragelighed, som faldt i øjnene, når man betragtede fagbevægelsens og slumbevægelsernes engagement i 1990erne i Chile sammenlignet med de tre foregående årtier. Det virkede som om, at demokratiseringsprocessen i 1990erne medførte dalende folkelig deltagelse og engagement på nogle af de felter (arbejdsmarkedet og fattige byområder), hvor man ellers havde oplevet de mest markante mobiliseringer i årtierne forinden. Fagbevægelsen var præget af krise med interne modsætninger, manglende evne til at sætte en politisk dagsorden og en stor adskillelse mellem de nationale ledere og lederne af virksomhedsfagforeningerne på arbejdspladserne.¹ Organiseringen i slumkvarterer (som i Chile kaldes *poblaciones*) var også faldende efter at den økonomiske situation langsomt forbedredes i den første del af 1990erne. På overfladen syntes 1990erne med andre ord at være præget af relativ ro og fraværet af den type aktioner, som ellers almindeligvis tages som udtryk for eksistensen af sociale bevægelser.

Jeg vil i det følgende diskutere, hvad det tilsyneladende fravær af mobilisering blandt slumorganisationer og fagforeninger betyder. Findes der i de eksisterende organisationer, foreninger og uformelle netværk indikationer på, at de projekter, drømme og ideer, som fandtes i bevægelserne, fortsat lever videre? Er demobiliseringen ensbetydende med, at den kritiske og udfordrende rolle, som bevægelserne tidligere havde, er under afvikling og erstattet af en overordnet tilfredshed med udviklingen eller med apati, som gør kollektive handlingsstrategier ligegyldige? Eller sagt med andre ord, kan der stadig være elementer af 'bevægelse' tilbage, når sociale bevægelsers mobilisering dør ud?

Synlige og latente sider ved sociale bevægelser

Demobilisering er kun i begrænset omfang blevet behandlet i nyere teorier om sociale

bevægelser, og de fleste analyser tager deres empiriske udgangspunkt i perioder med mobilisering. Det er de åbenbart synlige dimensioner af bevægelser, som de kommer til udtryk i demonstrationer, strejker, gadekampe, besættelser o.lign., der som oftest danner udgangspunkt for analyser og forståelsen af sociale bevægelser. Problemet er imidlertid, at man, fordi man fokuserer på perioder med mange kollektive aktioner, ikke bemærker, hvad der reelt går forud for en mobiliseringsfase, eller hvad der sker efter en mobiliseringsfase. Det er det umiddelbart iagttagelige og det umiddelbart sammentællelige, som gøres til omdrejningspunktet i analysen. På denne måde kommer sociale bevægelser nemt til at fremstå som relativt isolerede øjeblikksfænomener, hvis effekt primært måles og vurderes på kollektive aktioners umiddelbare karakter, varighed og styrke. Fraværet af mobilisering bliver implicit sat lig med fraværet af bevægelse.

Jeg skal ikke anfægte, at mobilisering er et centralt element i det fænomen, som kaldes sociale bevægelser. Men jeg vil med denne artikel forsøge at udvide perspektivet og forståelsen af sociale bevægelser, idet jeg helt eksplicit beskæftiger mig med en periode, der netop ikke er præget af mobilisering.

Hvis man skal søge at forstå, hvad der sker i bevægelser i de mindre synlige faser, er der umiddelbart mest inspiration at hente i teorierne om nye sociale bevægelser (også kaldet identitetsparadigmet).² Jeg er særligt inspireret af Alberoni, Melucci samt Eyerman og Jamisons forståelse af bevægelser.³ De forstår kort fortalt sociale bevægelser som kollektive fænomener – sociale processer – der periodisk svinger mellem tilstande af åbenlys mobilisering og faser, hvor bevægelsen og dens kollektive udtryk har en mindre synlig og mere latent karakter.

F.eks. understreger Melucci betydningen af at forstå nye sociale bevægelser som udbredte og delvis uformelle netværk, der sætter spørgsmålstejn ved og udfordrer koderne som de sociale forhold er baseret på.⁴ Først når bevægelserne mobiliserer, afsløres den kom-

plementære side af de delvis skjulte netværk. Netværkene gør mobiliseringen mulig, og med mobiliseringen bliver bevægelserne synlige. Fundamentet for mobiliseringen og sociale bevægelser kommer fra den meningsdannelse, som finder sted i netværk i dagligdagen. Aktørerne bliver således først synlige, når der opstår et offentligt konfliktfelt, men potentialet for modstand og opposition skabes i de knapt synlige netværk, hvor alternative forståelsesrammer udvikles og formidles.⁵ Kulturelle dimensioner som værdier, mening og identitetsskabelse fremhæves med andre ord som meget væsentlige elementer ved sociale bevægelser, og dermed understreges betydningen af at sætte fokus på andre dimensioner end de rent organisatoriske og politiske, når man skal vurdere bevægelserns betydning.

Analysen, der er baseret på teorier om nye sociale bevægelser, beskæftiger sig ofte med, hvordan man kan forstå de processer, der fører til skabelsen af kollektiv identitet. Meluccis udgangspunkt er, at bevægelserns kollektive karakter ikke må tages for givet.⁶ Selve processen, der sætter aktører i stand til at identificere sig med og blive identificeret som et kollektiv, er det, som i empiriske analyser bør forklares. Melucci understreger, at denne proces med at definere rammerne for kollektiv handling konstant er i spil og konstant forhandles blandt aktørerne. Derfor er det forkert at tale om kollektiv identitet som noget statisk. Kollektiv identitet udvikles i en løbende proces og i relation til den kontekst, hvori den udspilles.⁷

I forlængelse af Melucci antager jeg, at tilblivelsen af kollektiv identitet (ikke forstået som en fastlåst identitet, men som en omskiftelig enighed om mål, strategier og feltet for kollektiv handling) udgør forudsætningen for sociale bevægelserns dannelse og mobilisering. Med andre ord er det, hvis man forsøger at kigge på bevægelser, i perioder som ikke er præget af mobilisering, væsentligt at danne sig et indblik i, om der blandt tilbageværende netværk af aktører eksisterer en fælles forståelse, en opfattelse af at tilhøre et kollektiv, og om der blandt aktørerne refereres

til en konflikt, som kunne føre til mobilisering på et senere tidspunkt.

Spørgsmålet, som jeg ønsker at forfølge her, er, om fagbevægelsen og slumorganisationerne i deres nuværende demobiliserede latente form måske alligevel udfordrer dominerende koder og muligvis forsøger at fremkomme med alternative måder at opfatte og beskrive verden på. Dette er endvidere særlig relevant set i lyset af Chiles konfliktfyldte fortid. Derfor ønsker jeg også at pointere, at det ikke blot er aktuelle politiske forhold og hændelser, der sætter rammerne for kollektiv handling. Dels er de formelle institutionelle og strukturelle rammer, der er udstukket i fortiden, i meget høj grad med til at åbne og begrænse mulighederne for kollektiv handling. Dels er den måde, som fortiden beskrives, repræsenteres og huskes på, meget afgørende for troen på og forventningerne til sociale bevægelseres muligheder. Erindringerne og fortolkninger om fortiden sætter dermed rammer for sociale bevægelser, samtidig med at de genfortolkes og omskrives af bevægelserne.

Jeg vil overordnet reflektere over to teoretisk relevante spørgsmål. For det første om den teoretiske skelnen mellem synlige og latente faser i sociale bevægelser også giver mening i relation til at forstå aktiviteten blandt de to typer kollektive aktører i Chile i 1990'erne? Og for det andet, hvilken betydning kollektive fortællinger (hvad jeg senere også betegner som kollektiv hukommelse) om fortiden kan have for processerne, der omhandler skabelsen af kollektiv identitet og dermed for mere synlige perioder af bevægelserne i fremtiden.

Det empiriske grundlag

Artiklen er skrevet på baggrund af min ph.d.-afhandling, som er baseret på et års feltophold i Chile i perioden 1996- 1997.⁸ Analysen er bl.a. baseret på deltagerobservation og 50 kvalitative interview med ledere af poblador (dvs. slum)-organisationer og fagforeninger i Santiago i særligt udvalgte kvarterer og inden for bestemte brancher af arbejdsmarkedet.

Hertil kommer analyse af andet materiale (materiale fra organisationerne, avisartikler mv.), samt interviews med en række andre informanter (ansatte i kommuner, NGO'er, socialarbejdere, forskere mv.).

Analysen af slumorganisationerne tager udgangspunkt i organisationerne i både ældre og nyere poblaciones, som er dannet ved jordbesættelse, ved offentligt boligprogram og ved individuelt køb af jordlodder. Hvad angår fagforeningerne, indgår fagforeninger i industrien med fokus på tekstilindustrien samt plastikindustrien, private butiks-, handels- og servicevirksomheder, samt forbund af offentligt ansatte.

Fortidens skygger over nutidens Chile

Chiles nyere historie har været yderst konfliktfyldt og præget af stærke ideologisk modsætningsfyldte projekter. De Kristelige Demokrater med Freis regering i slutningen af 1960'erne, *Unidad Popular* under Allende (1970-73) og militærregimet (1973-1990) stod hver især for fundamentalt modsatrettede tendenser, værdier og interesser. Disse meget modsætningsfyldte ideologiske programmer har på afgørende vis præget den sociale og politiske udvikling i samfundet, og de spiller stadig en rolle for den måde, hvorpå lederne af slumorganisationer og fagforeninger forstår sig selv og bevægelserne.

Igennem 1960'erne og i starten af 1970'erne skete der en voldsom polarisering af det politiske system i Chile. De politiske partier spillede i disse år en vigtig rolle i deres bestræbelser på at skabe og mobilisere de kollektive aktører (bl.a. fagbevægelsen og pobladorbevægelsen).⁹ Mobiliseringen af befolkningen i 1960'erne og starten af 70'erne førte til en eskalering og radikaliserings af de sociale og politiske modsætninger, og samtidig underminerede de politiske partier en tradition for midtersøgende flertalsregeringer.¹⁰

Polariseringen, og de voldsomme begivenheder der fulgte, kom til at udgøre en integreret del af dagligdagen i lange perioder, og de

ramte alle dele af samfundet. Hvor frygten i store dele af fagbevægelsen og blandt pobladores¹¹ samt dele af middelklassen under diktaturet skyldtes statens magtapparat, frygtede overklassen og dele af middelklassen konsekvenserne af de folkelige mobiliseringer og forsøgene med at lede Chile ad en socialistisk vej til fremtiden i begyndelsen af 1970'erne.¹² Det blev i disse år ganske enkelt næsten umuligt at forholde sig politisk neutralt eller følelsesmæssigt distanceret. Alle følte på et eller andet tidspunkt igennem denne periode både glæde og had, forventning og frygt.¹³

Den gentagne mobilisering af befolkningen og udløsningen af voldsomme konfrontationer overskred i 1973 grænserne for, hvad det institutionelle demokrati kunne bære. Samtidig overskred det, som Lechner og Güell fremfører, muligheden for at samles om en fælles national historie. Den følelsesmæssige konfrontation blev undskyldningen for militærkuppet. Men modsætningerne og splittelsen blev ikke overvundet med kuppet, men snarere videreført i en endnu mere ekstrem form i forholdet og distancen mellem 'vinderne' og 'de overvundne'.¹⁴

Som en direkte konsekvens heraf baserede såvel militærregeringen som den efterfølgende demokratisk valgte regering i 1990 regeringernes politiske legitimitet på det, som de selv beskrev som historiens ruiner. Både det autoritære regime og den efterfølgende demokratisk valgte regering forkastede den umiddelbare fortid som kaotisk og fejlslagen, som præget af forkerte og uønskede handlinger og hændelser, der ikke måtte repeteres. Og da den demokratisk valgte regering kom til magten i 1990, valgte man, i håb om at kunne nå til forsoning, at se fortiden som en tid man skulle forsøge at glemme.

I det offentlige rum, i medierne og i de politiske diskussioner var det umiddelbare resultat omkring midten af 1990'erne en nær-mest pinlig tavshed omkring de konfliktfyldte sider af historien.¹⁵ Den officielle stilhed eller negation af fortiden, som Moulián kalder det,¹⁶ var imidlertid ikke bare udtryk for en ren accept af fortiden, men også et realpolitisk udtryk for de

begrænsede muligheder, som eksisterede for at gennemføre et egentligt op-gør med de ansvarlige for menneskerettigheds-krænkelserne under diktaturet.¹⁷ De latente sociale konflikter måtte ikke blusse op igen, og de vitale aktørers interesser (her forstået som arbejdsgivere, højrefløjen og militæret) måtte ikke for alvor blive truet, hvilket førte til en konstant søgen efter bred politisk konsensus med forhandlede og gradvise reformer.¹⁸ Reelt var den chilenske demokratiseringsproces som indledtes i 1989 imidlertid karakteriseret ved en fortsættelse af de juridiske og økonomiske linier, som militærregimet havde udstukket.

Demokratiseringsprocessen var endvidere baseret på de umiddelbare modparters gensidige anerkendelse af et sæt fælles spilleregler.¹⁹ Militæret anerkendte legitimiteten af et demokratisk styre, og de politiske partier anerkendte de retningslinier, som var nedskrevet i den af militæret udarbejdede forfatning fra 1980.²⁰

Man kan sige, at oplevelsen af nutiden (som den så ud i 1990'erne) i ualmindelig høj grad blev forbundet til de åbenbare begrænsninger fra fortiden.²¹ På den ene side søgte man at frigøre sig fra en fortid, hvor konflikterne delte samfundet. På den anden side gjorde de nedarvede latente konflikter og modsætninger det dog umuligt helt at glemme den svære fortid. Man søgte at tie om den, men man kunne ikke udviske den. Politisk betød problemerne med at beherske fortiden, at man forsøgte at koncentrere sig om fremtiden. 'Vi må kigge fremad', lød det fra de politiske partier, og således blev det, i hvert fald på det politiske plan.

"Man kan ikke genskabe fortiden. Vi kan ikke give livet tilbage til de døde eller give arbejdet tilbage til dem som mistede det... Fortiden er gået. Hvad kan vi gøre. Uretfærdighederne blev begået af andre." (Tidligere præsident Aylwin, 1990-1994, Kristelig Demokrat)²²

De to store blokke i chilensk politik (en højre-alliance som nød militærregimets uformelle støtte og en centrum-venstrekoalition med

socialister og kristelige demokrater som de største partier) nåede en vis politisk konsensus, som gjorde det muligt at regere uden at genskabe fortidens polariserede samfund. Denne konsensus byggede på en fælles anerkendelse af markedsøkonomien og det repræsentative demokrati som grundlæggende principper for det chilenske samfund. Dermed sikredes på et overordnet plan et klima af fred og ro, som alle higede efter, men under den tilsyneladende konsensus eksisterede der fortsat forskellige fortolkninger af den indholdsmæssige betydning af 'demokratiet' og 'markedet'. Reelt byggede tavsheden om fortiden, argumenterer Lechner og Güell, snarere på en fælles frygt for at genopleve fortidens konflikter og polarisering, end på en egentlig konsensus om en fælles fremtid.²³

Fagbevægelsen under afvikling?

I de interview, som jeg gennemførte med fagforeningsledere i Santiago i 1996 og 97, blev det gang på gang fremhævet, at fagforeningerne stod uden reel indflydelse og styrke i overenskomstforhandlinger med arbejdsgiverne, og at det var overordentlig svært at få de ansatte på arbejdspladserne til at organisere sig.²⁴ Fagforeningslederne gav udtryk for, at fagforeningerne var blevet kørt ud på et sidespor og reelt blot var statister i det nye demokratiske Chile. Fagbevægelsen havde ikke alene mistet medlemmer,²⁵ selve fagbevægelsens legitimitet som talerør for lønmodtagerne var blevet svækket som følge af interne politiske uenigheder i de ledende kredse, og dens manglende indflydelse og magt var åbenlys i relationen til såvel arbejdsgivere som regering.²⁶

Tonen blandt hovedparten af fagforeningslederne var pessimistisk, opgivende og kritisk. Ifølge lederne handlede lønmodtagerne ikke, som de burde; de søgte væk fra organisationerne og fulgte individuelle strategier for at overvinde økonomiske og sociale problemer: "Væk er tidligere tiders solidaritet," lød det næsten enstemmigt fra fagforeningslederne. En kvindelig fagforeningsleder i fyrrårs alder,

brugte følgende ord om medlemmernes almindelige mangel på solidaritet:

"Hvis jeg ser, at min kammerat får frataget rettigheder af dem, men at de ikke tager rettighederne fra mig, hvad kommer det så mig ved? De [arbejderne/medlemmerne i fagforeningen] er så individualistiske, at hvis jeg er ok, så er det lige meget, om det ikke går godt for andre. Med andre ord, hvis jeg har det godt, hvis min arbejdsgiver giver mig overtidsbetaling, hvis han betaler mig en god løn, hvis jeg får nogle goder, hvorfor skulle jeg så kæmpe for den anden fyr?"

"Der mangler solidaritet, man ser ikke nogen solidaritet, når du beder om et lille bidrag: "Nej, jeg har ikke penge i dag..." – selvom du ved, at denne arbejder går igennem en meget svær tid, at han er syg og må betale nogle enorme udgifter, og at hans løn er utilstrækkelig, ikke nok til at kunne betale det.... Al den solidaritet er blevet tabt. Det her smukke, som en gang samlede folk, sådan at de hjalp hinanden.... Og dét, tror jeg, er en enorm ... opgave, som det er nødvendigt at genskabe med målrettet uddannelse for at motivere dem (arbejderne)."²⁷

Det er karakteristisk, at hovedparten af lederne var tilbageskuende i deres analyser og betragtninger, idet de sammenlignede den aktuelle situation med fagbevægelsens tidligere position. Manglen på særligt yngre ledere var udtalt, og det er ikke overraskende, at de erfarne ledere tænkte tilbage på tidligere tider. Set i et historisk lys er fagbevægelsen kommet i defensiven,²⁸ men sammenligningerne med fortiden og talen om krise syntes at blive selvforstærkende og fik blandt fagforeningslederne nærmest karakter af et selvopfyldende profeti om fagbevægelsens endeligt. Fremfor at søge veje ud af krisen blev fagforeningerne viklet stadigt mere ind i et spind af historier om fortiden, der gjorde (og gør) det svært for aktørerne at finde veje ud af fortidens mørke.

Udviklingen, som leder til, at folk ofte vælger individuelle fremfor kollektiv løsninger, blev typisk forklaret med henvisning til lønmodtagernes pressede økonomiske situation,

der, kombineret med ønsker om forbrug, får folk til at sætte sig i gæld. Dermed kommer individuelle økonomiske problemer nemt til at overskygge kollektive spørgsmål om løn- og arbejdsforhold, og lønmodtagerne vælger i stigende grad egne veje og strategier. Men fagbevægelsens problemer blev også kædet sammen med undertrykkelsen under diktaturet, og den lovgivning som, indført under diktaturet, på mange punkter var uændret i 1990erne. Endelig for det tredje, var der også blandt de interviewede ledere en klar bevidsthed om betydningen af de ændrede strukturer på arbejdsmarkedet med mindre produktionsenheder, der gør det sværere at organisere lønmodtagerne og varetage deres interesser.

Holdninger og handlinger blev meget negative, og årsagen til den manglende kollektive organisering blev søgt i dimensioner uden for aktørernes eget handlerum, hvad enten det var det samlede økonomiske system (globaliseringen), strukturerne på arbejdsmarkedet eller de genetiske og biologiske træk ved chilenerne:

“Folk er meget svage. Jeg ved ikke, om det hænger sammen med økonomien, at arbejderen er så forgældet, at han passer meget på ikke at komme i vanskeligheder. Hver gang vi organiserer, siger vi, at hvis alle samler sig i fagforeningen, så vil arbejdsgiveren ikke kunne fyre alle sammen. Fordi han kan ikke lamme firmaet, men arbejderen mangler modet til at gøre det. Jeg siger, at bagved det hele er det et racemæssigt problem. Det er et problem ved racen...”²⁹

Særligt i fagbevægelsen dominerede den meget opgivende attitude, som ikke sjældent blev relateret til et særligt træk ved den chilenske folkesjæl. Der er tale om noget, som det ikke er muligt at ændre, noget biologisk nedgroet, som selv lederne ikke længere forventer at kunne forandre.

Arbejdsmarkedslovgivningen er kun i begrænset omfang blevet ændret i 1990erne.³⁰ Overenskomstforhandlinger kan eksempelvis i følge lovgivningen ikke varetages af fagforbundene, men udelukkende decentralt på de enkelte virksomheder. Der er endvidere en

række begrænsninger på retten til faglig organisering og kollektive overenskomstforhandlinger på små eller midlertidige arbejdspladser (f.eks. byggepladser og arbejdspladser i landbruget mv.) eller for personer uden permanente ansættelsesforhold.³¹ Endelig synes der på arbejdspladsen fortsat at dominere en me-get organisationsfjendtlig praksis, som ikke er blevet ændret med den øgede demokratisering. På baggrund af fagforeningsledernes eget billede af fagbevægelsen i 1990erne fremstod det, som om der ikke længere var meget bevægelse tilbage.

Slumorganisationer og demokratisering

I slumkvartererne blandt lederne i lokalområderne var holdningen til udviklingen i den folkelige organisering mindre opgivende og mere pragmatisk. Mange erkendte, at der i 1990erne var sket en del forbedringer. Arbejdsløsheden var faldet, og den sociale nød var ikke længere så udbredt. Men selvom mange områder i slumkvartererne i midten af 1990erne var blevet mærkbart grønnere, mange af vejene asfalteret, flere offentlige boligprogrammer var sat i gang, og selvom færre led alvorlig nød, så var hovedbudskabet i en helt overvejende del af interviewene, at alting alligevel på mange måder så temmelig sort ud. Først og fremmest var det så som så med deltagelsen, og egentlig mobilisering og engagement i kollektive aktioner var der ikke meget af.

Man kan ganske kort trække udviklingen for organiseringen i slumkvartererne i 1990erne op i tre overordnede tendenser. For det første, er en del af de overvejende kvindeligt dominerede uformelle netværk og organisationer, som opstod under den økonomiske krise i 1980erne, forsvundet, eller de har udviklet sig til en anden type organisationer. I takt med at arbejdsløsheden faldt, og den sociale nød blev mindre udbredt, faldt en del af grundlaget bort for de sammenslutninger (fællesgryder,³² urtehave, fællesindkøb, arbejdsløshedskomiteer mv.), som havde kæmpet for at sikre overlevelse under diktaturet. Dette

skete, dels fordi det blev lettere at finde småjobs, hvorved en del kvinder forlod organisationerne, og dels fordi hjælpen fra inden- og udenlandske NGO'er, som havde støttet organisationerne, også forsvandt. Enkelte organisationer formåede dog at ændre karakter og omdanne tidligere fællesgryder til småvirksomheder, der i dag står for at levere mad til skoler i lokalområdet.

En del kvinder (og familier) oplevede, at 1990'erne bød på bedre tider end 1980'erne, men det gjaldt ikke for alle. Nogle fremhævede tværtimod, at de i 1990'erne kom til at føle sig mere udsatte og stå mere alene med deres problemer og armod end tidligere, eftersom dét, som i 80'erne havde været flertallets (eller i hvert fald de manges) strategi (kollektiv organisering), nu blot var en strategi, som blev fulgt af et stadig mindre synligt mindretal. Dette giver store problemer for de fattigste, som fortsat forsøger at skaffe mad på bordet gennem kollektive strategier som fællesgryder:

“Vi har ikke en gang en peso i kassen, så vi overlever kun lige nøjagtigt, før modtog vi mælk, mel, bønner, en masse af alting. Men nu, ingenting...”³³

“Da fællesgryden var her, så gik vi ud, og vi spurgte folk om bare én peso. Men da vi fik demokrati, så sagde alle sammen, hvorfor skal vi give jer en peso, når vi har demokrati? Og det var på det tidspunkt, at tingene begyndte at blive værre, fordi da der ikke var demokrati, så hjalp de os...”³⁴

Overgangen til demokrati ændrede ikke på den sociale ulighed i Chile. Målt i absolutte værdier mindskedes fattigdommen, men til gengæld forblev den relative ulighed uændret og havde endda tendens til at blive forværret.³⁵ For de svageste, blev det generelt bedre og mere positive politiske og økonomiske klima på mange måder ekstra paradoksalt, fordi de oplevede, at de i stigende grad blev mødt af manglende forståelse og solidaritet.

Den anden tendens, som kunne iagttages

blandt de folkelige organisationer i slumkvartererne i 1990'erne, var en stigende formalisering og legalisering. Under diktaturet foregik en stor del af organiseringen uformelt (hvilket gav beskyttelse mod repression og infiltration), men i 1990'erne skete der en løbende institutionalisering af de uformelle netværk og foreninger. Den formelle legalisering gjorde det muligt at modtage offentlige midler efter ansøgning, og det gav en symbolsk anerkendelse af foreningernes ret til at eksistere. Til gengæld førte legaliseringen af de forskellige former for organisationer som f.eks. naboråd, kvindegrupper og foreninger for folk uden bolig ikke til øget deltagelse.

Det er også interessant, at der fra de små organisationer, der blev dannet under diktaturet, blev skabt et segment af midaldrende kvindelige igangsættere, som i dag fungerer som selvbestaltede socialrådgivere i slumkvartererne. De er ikke længere kendetegnet ved deres distance til det offentlige, men snarere ved deres evne til at virke som kommunikationskanal mellem det offentlige og lokalsamfundet. De fungerer som det offentliges kritiske blik, der øjner og beretter om alvorlige sociale problemer for kommunen, før myndighederne selv erfarer det. Og de er lokale socialrådgivere, der på baggrund af deres erfaringer fremsætter forslag om nye projekter og udpeger nye og hidtil uudviklede veje for det lokale sociale arbejde.

Den tredje tendens, som man kunne finde blandt de organiserede pobladores i Chile i 1990'erne, adskiller sig mere fra de to øvrige, fordi den tager afsæt i konfrontation og mobilisering, f.eks. gennem organisering af jordbesættelser eller besættelse af lejligheder. (I det store billede er omfanget af mobiliseringen dog af mindre omfang, som jeg af pladsmæssige hensyn ikke refererer yderligere til her).

Hvor fagforeningerne i 1990'erne oplevede at stå over for nogle arbejdsgivere, som ikke var mere åbne for lønmodtagernes krav end tidligere, så åbnede demokratiseringsprocessen for en bedre dialog mellem lokale myndigheder og sammenslutningerne i slumkvartererne. Det blev lettere at stille krav, komme

med forslag til projekter og at komme til orde for pobladores. Og det blev legitimt at gøre det.

Men selvom pobladores gennem lokale organisationer objektivt betragtet må siges at have fået bedre muligheder for at gøre deres synspunkter gældende end under diktaturet, så var det ikke disse positive sider, som optog lederne. Beskrivelserne af situationen, som den blev opfattet i 1996-97, var derimod, ligesom blandt fagforeningslederne, præget af negative referencer. Pobladorledernes beskrivelse af situationen knyttede sig bl.a. til nogle af de forventninger til den nye demokratiske kontekst, som ikke var blevet indfriet.

Fortiden som ledetråd

Reelt har fagforeninger og slumorganisationer ikke meget med hinanden at gøre. De befinder sig i hver deres sociale domæne, fagforeningerne med udgangspunkt i arbejdspladsen og de arbejdsrelaterede problemstillinger, slumorganisationer med udgangspunkt i nabolaget og med bedring af de sociale og fysiske levekår i området. Fagforeningerne følger en strategisk og politisk logik (præget af mænd), mens slumorganisationerne ofte handler mere spontant og med rod i en identitetsmæssig forankring i nabolaget (som oftest præget af kvinder). Men alligevel havde de to organisationsformer langt mere til fælles, end man umiddelbart skulle tro. Fortiden eller rettere fortællingerne om fortiden binder på forunderlig vis de to forskellige typer kollektive aktører sammen.

Fortolkninger om fortiden i Chile udgør stadig et meget konfliktfyldt tema. Lønmodtagerorganisationerne og arbejdsgiverorganisationerne har eksempelvis diametralt modsatte syn på fortiden. For begge parter udgør fortiden en reference for en ideal tid. For lønmodtagerorganisationerne tales der om tiden før 1973 (blandt de kristelige demokrater før 1970) og for arbejdsgiverorganisationerne huskes tiden under diktaturet som den tid, hvor tingene endeligt blev sat på plads.³⁶

I den offentlige debat i 1990'erne blev sådanne modsætningsfyldte visioner som nævnt

nedtonet i forsøget på at nå til en form for forsoning. Den umiddelbare stilhed om fortiden i offentligheden blev et udtalt princip, som skulle sikre en konsolidering af demokratiet.³⁷ Til gengæld fyldte fortiden overraskende meget blandt fagforenings- og pobladorlederne, som ofte talte om den officielle og 'falske' repræsentation af virkeligheden, der tegnede et billede af udviklingen som entydig positiv og succesfuld. Dette billede blev modsagt i næsten samtlige interview med meget følelsesladede udbrud og vidneudsagn. Både pobladores og fagforeningsfolk, viste det sig, var aktivt engageret i at forsøge at redefinere billedet af virkeligheden ud fra egne erfaringer og i modsætning til den officielle gengivelse og lovprisning af udviklingen i Chile. Engagementet bygger på erfaringerne fra 40 års åbne ideologiske konfrontationer og ikke mindst 17 års militærdiktatur.

Det var kendetegnende for de fælles temaer, som lederne lagde vægt på i deres vurderinger og tale om organisering, for størstedelens vedkommende havde rod i de forandringer, som det chilenske samfund har gennemlevet inden for de sidste fire årtier. Hovedparten af emnerne, som blev bragt på banen i interviewene, var tilbageskuende, og de kan ses som medvirkende til at skabe en oplevet erindring eller en kollektiv hukommelse om forandring og kamp i fortiden, der samtidig implicit kobles til visioner og ønsker for fremtiden.

Min pointe er, at sådanne fortolkningsrammer dannes og føres videre blandt lederne i nogle fortsat eksisterende netværk af organiserede lønmodtagere og pobladores, selvom organisationerne på ingen måde i dag kan siges at udgøre egentlige mobiliserede sociale bevægelser. I såvel fagbevægelsen som i netværkene i slumkvartererne udgør fortællingerne om fortiden en vigtig ledetråd for de fælles referencer og forståelsesrammer, som lederne forstår verden ud fra. Forståelsen af fortiden giver med andre ord et vigtigt indblik i opfattelsen af den aktuelle position, i centrale elementer af en social identitet³⁸ og i opfattelserne af muligheder og begrænsninger for kollektiv handling.

Opfattelserne og genfortællingerne om fortiden indeholder dimensioner, der på en og samme tid synes at virke både hæmmende og fremmede for kollektiv handling. Historierne om fortiden er del af et udbredt spind af historier og livshistorier, der bruges til at konstruere og fastholde en mening for de kollektive aktører. De bidrager til at rekonstruere den konfliktfyldte nationale historie som et alternativ til den officielle. Ved direkte at relatere historien til de kollektive aktørers kampe, udvikles der en version af historien, som stemmer bedre overens med de aspirationer og historier, som findes i fagbevægelsen og blandt pobladores.

Distancen mellem det officielle og det alternative billede af Chile

Der var med andre ord en enorm distance mellem et officielt billede af Chile som værende på vej mod bedre tider og den oplevelse, som ledere af fagforeninger og slumorganisationer havde. Både i fagforeningerne og i slumorganisationerne blev beskrivelsen af den aktuelle tidsånd præget af negative referencer, og der var en udpræget erkendelse af, at organisationerne for tiden ikke har så meget at byde på, hvad angår styrke og evne som samlende mobiliseringsfaktor.

Langt de fleste interview med ledere af fagforeninger og slumorganisationer var præget af en slående pessimisme, som alt andet lige stod i skærende kontrast til de trods alt overvejende positive sociale og demokratiske landvindinger. Pessimismen var, mener jeg, langt mere udtalt,

I Chile er der tradition for at fattige og boligløse arbejdere tager sagen i egen hånd og besætter et stykke land – opretter en toma. I bosættelsen organiseres poliklinik, folkekøkken, kulturelle arrangementer og meget mere. (Foto: Else Hammerich: Under asken er der gløder. Vindrose 1981)

end hvad udviklingen reelt berettigede til,³⁹ og den syntes at have rod i nogle grundfæstede og dybereliggende kollektive processer i bevægelsernes tilbageværende netværk.

Pessimismen, som den kommer til udtryk i

de kvalitative interview med fagforenings- og pobladorledere, har udspring i et alternativt billede af Chile, der kan karakteriseres ved tre elementer. For det første en nostalgisk erindring om sammenhold, kollektiv organisering og tidligere kollektive forhåbninger til fremtiden. For det andet en erindring om fortiden, som er præget af traume og angst for kaos og undertrykkelse. Og for det tredje er den pessimistiske udlægning af virkeligheden i 1990-ernes Chile relateret til en oplevet modsætning mellem de officielle beskrivelser (af en meget positiv udvikling) og de faktiske realiteter (som ikke opleves så positivt). Oplevelsen af bedrag og falske beskrivelser af virkeligheden skaber en modreaktion eller moddiskurs, i hvilken 'virkeligheden' i de tilbage-værende bevægelsesnetværk søges fremstillet som en (negativ) kontrast til den officielle (positive) beskrivelse.

Nøglen til at forstå de udpræget negative referencer kan bl.a. findes i en analyse af, hvordan aktørerne forholder sig til den konfliktfyldte fortid. Men samtidig synes den aktive forholden sig til for- og nutid at vidne om, at bevægelsernes rolle måske endnu ikke er fuldstændig udspillet, selvom det umiddelbart – på overfladen – kunne se således ud.

Den gode tid – erindring om et alternativ som kunne have været

Referencerne til fortiden får på mange måder karakter af en myte om 'de gode gamle dage'. Som en reference til en tid, der erindres som langt bedre, måske fordi det udgør en fælles referenceramme for et samfund i hurtig forandring. Selvom man ikke længere er sammen i organisationen, kan man stadig dele minderne om oplevelser, som man har fælles i kraft af at have været del af den samme tids- og rummæssige sammenhæng.

Et af de elementer, som dukker op igen og igen, er referencer til den relative velstand, som fandtes imod slutningen af 1960'erne og begyndelsen af 1970'erne.

“Vi husmødre sparede sammen, og vi lavede en

aftale med nogle forretninger om at købe køleskabe, varmeovne... og folk kunne spare sammen, så de kunne købe det kontant...”

“Jeg glemmer aldrig en dame, som havde et meget lille komfur. Der var en masse brande pga. paraffinkomfurerne, og hun havde ikke været i stand til at spare op, selvom hendes mand tjente penge, fordi han drak meget, og hun havde mange børn(...) Hendes store drøm var at få et gaskomfur, og vi lånte hende alle sammen nogle penge, og så købte vi hende et gaskomfur, og senere betalte hun os tilbage. Og hun siger, at hver gang hun tænder komfuret, så husker hun og takker Allendes regering, fordi hun fik muligheden for at få et rigtig komfur.”⁴⁰

Minderne om tiden under Allende som en tid med penge skabes retrospektivt, i lyset af den tid som fulgte med krise, nød og elendighed. De positive referencer kædes sammen med præsidenten, der får en heroisk positur ud fra mindet om hans tragiske endeligt. Problemerne fra tiden kædes sammen med højrefløjens forsøg på at ødelægge det socialistiske eksperiment. Selv blandt grupper af organiserede unge genfortælles historien med den største selvfølgelighed, og der drages direkte paralleller til situationen i dag. Nedenfor er det en gruppe unge fra en kulturgruppe, som deltog i organiseringen af en jordbesættelse i 1996:

“Min bedstefar siger, at der var masser af penge i 1973, men de, som havde magten, de, som havde alt, hvad de ønskede at spise, tog ud til havet og dumpede tingene, ris, sukker, de helt nødvendige ting.... Målet var at vise andre lande, at der var fuldstændig kaos her. Og det er, hvad de nu forsøger at gøre med os, de marginaliserer os...”⁴¹

Det er ikke kun tilhængere af Allende som refererer til de gode gamle dage. Også blandt fagforenings- eller pobladorledere, som støtter de kristelige demokrater, tales om fortiden som langt bedre end nutiden. Dengang havde organisationerne større indflydelse, og de nød en række privilegier. De nutidige arbejdsfor-

hold, lønninger, organiseringsgraden, rettighe-
der, arbejdsgivernes adfærd og statens rolle i
arbejdsmarkedspolitikken sammenlignes kon-
stant med fortiden blandt de ældre ledere i
fagforeningerne.

“Tidligere havde fagforeninger i dette land
mange goder. Arbejdsgiveren var endda nødt til
at betale en større andel af de sociale bidrag, og
arbejdsgiverne måtte også sætte fem procent af
deres profit til side for at bygge boliger til arbej-
derne..... sundhedspleje var gratis, før militær-
regeringen havde arbejderne en serie af ting,
som var virkelig gode for arbejderne...”⁴²

Der er formodentlig på den ene side tale om,
at erindringer om ‘de gyldne tider’ udgør et
iboende træk ved menneskeheden, i hvilket
man kan søge ly, når oplevelsen af forandring-
ens og aldringens ubønhørlige fremadskriden
bliver for voldsom. Men der er også tale om,
at mange i dagens Chile finder fortidens for-
gangne løfter til fremtiden mere dragende og
lovende, end de muligheder man reelt kan
øjne i nutidens fremtidige horisont.⁴³

Fortællingerne om den gyldne fortid udgør
elementer af en kollektiv hukommelse, der er
under skabelse blandt bestemte grupper (de
såkaldt ‘overvundne’) i den chilenske befolk-
ning. Denne kollektive hukommelse, som
både består af erindring og forglemmelse/
fortrængning af bestemte elementer af for-
tiden,⁴⁴ kommer til at udgøre en del af de
modsnævningsfyldte fortolkninger af fortiden,
som bruges til henholdsvis at legitimere eller
forkaste det aktuelle. Interessant nok deles
den ikke kun af dem, som er gamle nok til at
have oplevet fortiden. Også blandt de unge
kommer nationale figurer som tidligere præsi-
dent Salvador Allende, sangeren Victor Jara
og digteren Pablo Neruda til at udgøre ikon-
agtige pejlemærker⁴⁵ for overleveringen eller
rettere for skabelsen af en hukommelse, der
antager en kollektiv karakter. Kollektiv hu-
kommelse, sådan som jeg bruger begrebet her,
er med andre ord ikke kun knyttet til de per-
soner, der helt konkret har gennemlevet
bestemte hændelser, men også til de kanaler,

medier og kulturelle artefakter, igennem hvil-
ke fortællingerne om fortiden bliver repræsen-
teret.⁴⁶

Kollektivt traume: Frygten for konflikt og kaos samt en følelse af nederlag

Men fortidens indflydelse på organiseringen i
1990erne ses ikke udelukkende i positive refe-
rencer. Der er en hårfin balance mellem den
lidt begejstrede tale om fortidens gyldne tider
og den mere kuede erindring om frygten og
erkendelsen af nederlag.

I interviewene ligger henvisninger til fryg-
ten ofte implicit i beretningerne, og de behan-
dles som delvist udtalte episoder, som årenes
gang efterhånden hjælper til med at udviske.
Nogle ønsker simpelt hen ikke at genkalde de
mere traumatiske og ubehagelige oplevelser,
mens andre helt bevidst ønsker at huske.⁴⁷
Frygtens betydning skinner til tider igennem
som skift i tonefaldet og som melankolske
stemningsskift, når ubehagelige minder duk-
ker op, og det gentages ofte, at folk stadig er
bange for at organisere sig og blive offentligt
kendt. Brugen af terror blev bevidst brugt af
militærregimet til at skræmme befolkningen
fra at organisere sig, og særlig i slumkvarter-
erne etableredes et net af regimetro folk, som
 fungerede som spioner og informanter, som
spredte frygt og fik folk til at trække sig til-
bage til mere lukkede sociale cirkler.⁴⁸

Frygten for den sociale og voldelige kon-
frontation ligger med andre ord stadig latent i
hukommelsen blandt mange chilenerne. Selv
blandt de mest trofaste lovprisere af Allende
berettes med beklagelse om de kaotiske tids-
punkter og situationer, hvor konfrontationen
truede, og også om frygten som kuede store
dele af det chilenske samfund i 1970erne og
80erne. Samtidig kan det bemærkes, at det
netop var frygten for at vende tilbage til for-
tidens kaos, der delvist legitimerede og mulig-
gjorde, at militærstyret kunne blive ved mag-
ten i så mange år.⁴⁹ Militærstyrets forsøg på at
legitimere styret blev, som allerede nævnt,

bundet sammen med en fundamental afvisning af fortiden som en tid, der var præget af kaos og konfrontation, og hvor fundamentet for ondet én gang for alle skulle luges ud.⁵⁰

Tæt forbundet til de før beskrevne nostalgiske beskrivelser af de gode gamle dage ligger således en traumatisk oplevelse af nederlag og bristede forhåbninger. Den manglende tro på de kollektive aktørers muligheder for at ændre tingenes tilstand er afledt af de bitre historiske erfaringer, som ligger uforløst i den kollektive hukommelse.

For tilhængerne af Allende udgjorde perioden fra 1970 til 1973 muligheden for at skrive historie. Man deltog som poblador eller fagligt organiseret i et stort projekt. Men samtidig generes nostalgiske minder af selvkritik og en følelse af ansvar for den efterfølgende tragedie. 'Man burde måske nok have handlet anderledes, og kunne man ikke have gjort noget andet?' Erindringen om fortiden bliver fyldt med melankolsk nostalgi, og på denne måde påvirkes og begrænses forventningerne til fremtiden af hukommelsen om '*det som kunne have været*'.⁵¹

For andre, der er tættere forbundet til middelklassen og de kristelige demokrater, var Allende-perioden forfærdelig. Man frygtede for udviklingen i samfundet, for volden og kaos, som brød ud. Nogle fortalte direkte i interviewene, at de reelt længtes efter en indgriben fra militæret, men omvendt beklager de i dag det voldelige, undertrykkende og meget langvarige diktatur, som de nu er bevidste om, at de hellere havde været foruden.

Følelsen af traume, nederlag og et vist kollektivt ansvar spiller en væsentlig rolle for en del af de kollektive aktører i dagens Chile. Der knytter sig en særlig nostalgi til historiefortællingen om den forspildte chance for at kunne have ændret Chiles historie for evigt. Men til nostalgien og talen om den virkelighed som kunne have været, knytter sig også en følelse af skyld og ansvar, der lægger låg på særlig de ældre generationers forventninger om, at kollektiv handling og nye ideologiske projekter vil kunne ændre verden. Dermed kommer traumatet og frygten for en

gentagelse af den voldelige historie også til udtryk som en umiddelbar selvbeholdning, som de kollektive aktører – og særlig fagbevægelsen – i første halvdel af 1990'erne lagde for sig selv for ikke på ny at udfordre det spinkle demokrati.

Demokrati og bristede forventninger

Det tredje element i fortællingerne om fortiden handler om modstanden mod diktaturet og en umiddelbar evaluering af realiteterne i 1990'ernes genvundne demokrati.

Hvad der fremhæves omkring modstanden mod militærregimet, er sammenholdet, den aktive deltagelse i et fællesskab mod en ydre fjende samt følelsen af et kollektivt mod, som fyldte aktørerne i deres forskelligartede protester mod regimet.⁵² Erindring om mod, sammenhold og solidaritet kædes imidlertid konsekvent sammen med den helt aktuelle oplevelse af bevægelsernes demobilisering. Blandt alle interviewede fremhæves det, at fagforeninger og slumorganisationer oplever en svækkelse af deres evne til at holde sammen på organisationerne, som følge af ændrede strategier og fortolkninger blandt lønmodtagere og pobladores.

[under diktaturet]"opdagede arbejdsgiveren, at vi forsvarede vores ledere og lederne var omvendt afhængige af deres medlemskab, hvilket ikke er tilfældet i dag. Under diktaturet støttede folk deres ledere mere, der var mere enhed. Jeg ved ikke, om det var selve følelsen af undertrykkelse, der gjorde det. Nu, som kammeraten siger, er der mere ytringsfrihed, men mindre enhed..."⁵³

Kampen for demokrati i 1980'erne, der først og fremmest blev udspillet i en række månedlige protester i midtfirserne, gav en fælles retning for de mange forskellige kollektive aktører, og den ensrettede for en periode de til tider modstridende specifikke ønsker og interesser. Kampen for demokrati blev dermed målet, som forenede en del af Chile i en stor so-

cial bevægelse, hvor solidariteten voksede, og hvor der opstod en selvbevidsthed om kollektiv styrke, som udfordrede rammerne for det eksisterende og det mulige.⁵⁴ Den kollektive hukommelse om denne kamp om forløsningen ved begyndelsen på demokratiseringsprocessen og ved indsættelsen af den valgte præsident Aylwin i 1990 kommer til udtryk i en til tider næsten mytisk, melankolsk attitude og erindring om diktaturtiden, som ellers huskes med beklagelse. Demokratiet fremstod, særligt i begyndelsen af 1990'erne, næsten som enden på historien, både for de politiske partier og for de kollektive aktører.

Efter at modstanden mod en fælles fjende faldt bort blev konstruktionen af kollektiv identitet – baseret på en vis grad af enighed om strategier og mål (modstand mod diktatur, kamp for demokrati) – vanskeligere. Den fælles fjende (diktaturet) var ikke længere til stede i form af en faktisk eksisterende fysisk modstander. I stedet var diktaturet blevet til noget fortidigt, til en begivenhed i historien, som ikke længere kunne bekæmpes, selvom den havde sat så afgørende spor for den retning som udviklingen tog.

Men talen om Chiles tilbagevenden til demokrati er også fyldt med referencer til bristede illusioner. Demokratiet i 1990'erne levede ikke op til de forventninger, som eksisterede, og der er en følelse af at være blevet ført bag lyset af de politiske partier og nye magthavere. Talen om demokrati blev i interview og samtaler altid fulgt af en symbolsk placering af gåseøjne i luften som tegn på, at der slet ikke er “ægte demokrati”.

“Hvem ofrede sig selv i kampene på gaden. Vi – de unge – og bagefter skubbede de os til side, i deres søgen efter konsensus, mens alle de unge, som gav deres liv, ikke blev taget med i overvejelserne.”⁵⁵

“Halshuggede mennesker, mennesker som blev brændt, og et antal mennesker, som forsvandt under anholdelse. Dette lands fuldstændig store sorte historie. Og ja, vi som unge havde drømme under hele den proces. Vi vidste

ikke, hvordan demokrati var, og i dag er vi desillusionerede over demokrati, fordi vi har fundet ud af, at det ikke var så godt, som vi troede. Der var meget tale om demokrati...”⁵⁶

Hvor kampen for demokrati i fagforenings- og pobladorlederens forståelse blev udkæmpet af manden på gaden, er det den gængse opfattelse, at det er andre, som har nydt godt af frugterne. De politiske partier, NGO'erne, og de intellektuelle, som i dag sidder på magtapparatet, er de egentlige vindere, mens fagbevægelsen og pobladores igen blot er blevet overladt til sig selv.⁵⁷

Chiles tilbagevenden til demokrati blev ikke efterfulgt af en tilbagevenden til den gammelkendte stærke statslige indblanding i økonomien, som fagforeningslederne og pobladores husker som grundlaget for den sociale sikkerhed i de gyldne gamle dage. Hvor den politiske konsensus reelt gik ud fra en videreførelse af de økonomiske linier, som var udstukket under diktaturet, så rådede der andre forventninger til demokratiet blandt hovedparten af fagforeningslederne og lederne i slumkvartererne.

“På det tidspunkt var det et spørgsmål om at genvinde ytringsfriheden, eller den formodede tilbagevenden til demokrati som vi drømte om. Men det var ikke sådan, fordi i dag, hvilken slags demokrati taler vi om? Når du kommer på hospitalet, vil de ikke behandle dig, hvis du ikke har penge. Hvis du sætter dit barn i skole, men du ikke betaler for dit barns studier, vil de ikke give dig uddannelse. Fordi i dag... sundhed er ikke en rettighed, uddannelse heller ikke... ser du...”

...Her har du rettigheder, hvis du har penge, og hvis du ikke har penge, har du ingen rettigheder.”⁵⁸

Det demokrati, som chilenerne havde genvundet, viste sig ikke bare at være hæmmet politisk af de rammer, som var defineret i militærets forfatning fra 1980, det viste sig også at indeholde færre af de sociale elementer, som mange lønmodtagere og pobladores formod-

Beboere i et slumkvarter i Santiago 1980. (Foto: Else Hammerich: *Under asken er der gløder*. Vindrose 1981)

entlig havde forventet. Dette afspejles i kritikken af rammerne for det politiske demokrati og i kritikken af de store sociale problemer, som kendetegnede Chile i begyndelsen af 1990erne.

På den ene side er de kollektive erindringer om kampen for demokrati altså et udtryk for en genkaldelse af den periode, hvor de kollektive aktører for alvor følte kollektiv styrke i kampen mod militærregimet. Denne erindring og erfaring viskes ikke bare ud, men huskes stadig med stolthed og glæde af de personer

og i de netværk, hvor engagementet var størst. På den anden side er erfaringen med demokrati i 1990erne på mange måder kædet sammen med en følelse af skuffelse og bedrag. Dette holder liv i en kritisk dimension, der sammenholder visionen og drømmen om demokrati, som det blev anskuet i 1980ernes kollektive eufori, med begrænsningerne i 1990ernes virkelighed.

Den omvendte (negative) kollektive identitet

Både fagforeningsledere og pobladorledere taler om alt det, som organisationerne *ikke* er. I en negativ spejling af det eksisterende fremkaldes konturerne af en ønsket kollektiv identitet, som ikke er defineret ud fra en beskrivelse af, hvad organisationerne reelt er, men snarere ud fra hvad de ideelt set ifølge lederne *burde* være. Denne distance mellem ledernes ønsker til organiseringen og de faktiske realiteter vidner også om en distance mellem et segment af meget aktive ledere og de grupper, som de forsøger at organisere.

[Fagforeningen] "har ændret målsætningen. Dens prioriteringer handler meget om at passe på det, som

er dit. Folk er meget opsatte på at forbedre deres egen situation, og det, synes jeg absolut, er legitimt. Men jeg husker, når vi for år tilbage også kæmpede for det, som er vores. Vi diskuterede vores egne forhold: løn, strejker. Vi beskæftigede os med de interne sager, men der var også en gejst til at tage del i de sociale og nationale begivenheder, som fandt sted. Men i dag eksisterer denne gejst ikke mere..."⁵⁹

Billedet af den ideale kollektive identitet tegnes ud fra forestillinger om og subjektive vur-

deringer af fortiden, hvor det kollektive subjekt ifølge forestillingerne reelt var et *kollektivt subjekt*. Fortiden bliver gengivet som et omvendt/modsat billede af nutiden,⁶⁰ udtrykt som et billede på det, man gerne ville være. Fraværet af denne kollektivitet i fagbevægelsen (og til dels i slumorganisationerne) opleves som et tab, der er næsten uudholdeligt, som et tab af selve meningen med organisationen.

Jeg antager, at den udbredte følelse af krise i fagbevægelsen rækker langt ud over Chiles nationale grænser og har forbindelse til de processer, der som oftest falder ind under betegnelsen globalisering.⁶¹ Men samtidig er fortællingerne om fagbevægelsen i Chile præget af en helt speciel historie, hvor netop følelsen af både sejr og nederlag har spillet en så afgørende rolle. Dermed præges diskursen blandt fagforeningsledere af en særlig negativ tone, som i sig bærer en hel generations interne splittelse, forhåbninger og bristede drømme.

At lederne tilsyneladende i så udpræget grad holder fast i forestillingerne om den ideale fortid, kan i princippet have to vidt forskellige betydninger. På den ene side bliver fortiden, som allerede nævnt, brugt som forklaring eller som undskyldning for, at de nuværende organisationer ikke magter at tiltrække medlemmer og deltagere til deres aktiviteter. Fortællingen om den uretfærdige historie, undertrykkelsen, den uretfærdige sociale og økonomiske udvikling og det ufuldstændige demokrati udgør nogle af fikspunkterne for en vision, hvor aktørerne selv i det store og hele forbliver uskyldige og hjælpeløse ofre. Det er ikke hos organisationerne (eller de interviewede ledere) selv, at ansvaret og muligheden for en anden udvikling kan findes. I stedet råder en opgivende nostalgi om alt dét, som engang var, men som ikke er mere, og fremfor at vise veje ud af moradset indeslutter fortællingen de kollektive aktører i et indelukke af uoverkommelig afmagt og mistænksomhed.

Man kan argumentere for, at der er en udpræget træghed i visionerne og verdensanskuelsen internt i organisationerne og særligt i fagforeningerne. Holdningen er ikke, at med-

lemsflugten udgør et signal om, at fagforeningerne er utidsvarende og ikke modsvarer lønmodtagernes ønsker og behov i dagens Chile, hvilket kunne føre til selvransagelse internt i fagbevægelsen (nogle ledere taler dog for dette). Derimod dominerer den indstilling, at folk handler individualistisk og underminerer et oplevet naturligt fællesskab. Selvom folks individuelle strategier til tider forklares og sættes i sammenhæng med bestemte udviklingstendenser i samfundet (individualisering, markedsgørelse, den politiske kontekst mv.), forbliver udgangspunktet, at den 'gameldags' organisering fortsat er det eneste reelle svar på nutidens problemer.

På den anden side er forestillingerne om den ideale fortid også noget nær den eneste måde, hvorpå lederne reelt kan forsøge at skabe og vedligeholde billedet af en kollektiv identitet. I fraværet af en aktiv kollektiv identitet i nutiden er konstruktionen af en historisk bevidsthed om en fælles fortid – om de fælles historiske rødder hvorfra man kommer – en af de mekanismer, ud fra hvilken et fællesskab søges bevaret og dannet på ny. Det sigter mod at bevare og rekonstruere oplevelsen af et skæbnefællesskab, af i fortiden at have været en del af det samme projekt, som også kan udgøre fundamentet for nye projekter i fremtiden.

Mit argument er altså, at en række af anskuelserne fra 1960ernes og begyndelsen af 1970ernes eksperimenter stadig trives, lever videre og fortolkes på ny i de uformelle og tilbageværende netværk af aktører i fagbevægelsen og i slumkvartererne. Disse drømme og ideer er forbundet til de helt konkrete kollektive erfaringer, som blev gjort via den aktive deltagelse og organisering under diktaturet. Dermed eksisterer der en kollektiv hukommelse, eller måske snarere en kollektiv diskurs, som udgør en latent modsætning til de officielle beskrivelser af virkeligheden i Chile. Modsætningen består for det første i, at fortiden ikke blandt de tilbageværende netværk af kollektive aktører betragtes som et overstået kapitel, som helst skal glemmes så hurtigt som muligt, således som det i 1990-erne blev argumenteret fra de regerende poli-

tiske partiers side. For det andet består modsætningen i formuleringen af en relativ skarp folkelig kritik af den neoliberale udviklingsmodel og det politiske demokrati, der reelt blev sat i vandet af Pinochets militærstyre. De gåseøjne, der i daglig tale blandt aktørerne i fagbevægelse og slumorganisationer sættes omkring benævnelsen af ordet demokrati, repræsenterer en anden vision om deltagelse og demokrati, der sætter spørgsmålstejn ved legitimiteten af det politiske system.

Visionerne i de eksisterende netværk af kollektive aktører har ikke udmøntet sig i mobiliseringen af egentlige nye bevægelser i post-diktaturets Chile. Men de tilbageværende netværk af personer med tilknytning til poblador- og fagbevægelsen, menneskerettighedsgrupper og NGOers aktive engagement for at sikre genfortællingen og erindringen om de traumatiske oplevelser med forsvindinger, henrettelser, tortur, fyringer og landsforvisning i en kollektiv hukommelse har alligevel haft effekt.

Henstillingen om at glemme og tilgive i den nationale forsonings navn er ikke blevet fulgt. De retssager, som højtstående officerer og selv Pinochet blev sat overfor (om end sidstnævnte aldrig nåede så langt, da man valgte at erklære ham for senil),⁶² var næppe kommet i gang, hvis det ikke havde været for eksistensen af en række mere eller mindre usynlige kollektive netværk, igennem hvilke en kollektiv hukommelse og samfundskritik er ved at tage form. Samtidig har tiden, der er gået siden militærets magtoverdragelse, medvirket til at fortrænge frygtens værste selvcensur.⁶³

Konklusion

På overfladen fremstår det som om, at pobladores og fagforeninger ikke længere kan betragtes som sociale bevægelser. Vurderet udefra er deres eksistens og identitet som nationale kollektive aktører uhyre svag og nærmest apatisk.^{lxiv} Strategierne og målene er meget specifikke og afgrænsede til den enkelte organisation, virksomheden eller slumkvarteret.

Men ved et nærmere studium og set indefra, fra netværkene af engagerede aktører, så synes det, som om en særlig proces er i gang. Denne proces består på den ene side af en tilsyneladende deaktivering, men den indeholder også en knap så synlig re-projektion, som indtil videre er forblevet mere eller mindre skjult under private praksisformer.⁶⁵ Den tager form i skabelsen af alternative forståelsesrammer i de forskellige former for netværk, der kæder pobladores og lønmodtagere sammen. Den tager afsæt i en reformulering af historien, og den kritiserer demokratiseringsprocessen. Den udspringer af et ønske om et bedre socialt sikkerhedsnet med en mere aktiv stat. Den består af en kobling mellem en smertefuld erindring om et tidligere mislykket forandringsprojekt og en anden erindring om den kollektive styrke, som man oplevede, da store dele af Chile sluttede sig sammen i små organisationer og gik på gaden i en kamp for demokrati.

I de mindre synlige netværk skabes, præcis som Melucci skriver det, nye definitioner og rammer af betydning, hvor eksisterende fortolkninger udfordres og omdannes til nye formål. Der holdes liv i og skabes en særlig kollektiv hukommelse præget af historisk funderede sociale og politiske modsætninger. Fortiden fungerer her som referencepunkt for ideer om sociale og politiske projekter, der vurderes i det retrospektive lys af fortolkninger af fortidens og nutidens konflikter.

Ifølge Melucci er det vigtigt at forstå den måde, hvorpå kollektiv identitet dannes i sociale bevægelser. Derfor er det særlig interessant, at processen – dannelsen af et *vi* – artikuleres så stærkt og tager form i tilknytning til elementer af en kollektiv hukommelse. En hukommelse, der har rod i og skabes af nogle ganske bestemte sociale bevægelser. Dermed besvarer jeg også mit indledende spørgsmål, idet det synes klart, at der stadig er elementer af bevægelse tilbage, selv uden mobilisering, fordi den kollektive fortælling om den umiddelbare fortid tager form af en moddiskurs, der udfordrer alt det, som den officielle konsensus har taget for givet.

De stærke referencer til fortiden ser jeg som en kulturel mekanisme, hvormed kollektive forståelsesrammer holdes i live. Men samtidig vidner det om, at fortiden i Chile fortsat udgør en latent konflikt, der stadig er under bearbejdning, og som meget vel kan få betydning for kollektiv mobilisering fremover.

Sociale bevægelser og kollektiv handling må forstås som processer, hvor igennem fortidens erfaringer og kampe bliver tildelt ny betydning og energi i nye udtryks- og organisationsformer. Min pointe er, at sociale bevægelser, også selvom de ikke er synlige i form af store folkelige mobiliseringer, forbinder de individuelle biografier og erindringer i en kollektiv biografi, der også har (eller kan få) afgørende politisk betydning.⁶⁶ Det er netop denne proces, der er central for at forstå, hvordan sociale bevægelser dannes. Det er, hvad Eyerman og Jamison kalder kognitiv praksis eller en aktiv og bevidst skabelse af viden og mening i mødet med og i oplevelsen af verden.^{lxvii} Ved at sætte fokus på bevægelser i perioder uden egentlig mobilisering bliver det med andre ord muligt at få indsigt i den betydningsproduktion, som udgør fundamentet for bevægelser og måske for kommende protestcykler.

Noter

1. Se Anker 2000b.
2. Der skelnes i teorier om sociale bevægelser som oftest mellem strategiske og identitetsorienterede teorier om sociale bevægelser. Jean Cohen var med en artikel i 1985 den første som helt eksplicit lavede denne opdeling mellem en overvejende strategisk orienteret nordamerikansk forskningstradition og en overvejende europæisk identitetsorienteret forskningstradition. Se Cohen 1985.
3. Alberoni 1984. Melucci 1989 og 1996. Eyerman og Jamison 1991 og 1998.
4. Melucci 1989, s. 60; s. 75.
5. Melucci 1989, s. 70.
6. Melucci 1996, s. 15.
7. Melucci 1996, s. 68 – 86.
8. Anker 2000a.
9. Om pobladorbevægelsen konstaterede Castells eksempelvis, at den reelt var skabt af de politiske partier. Castells 1983, s. 201. Den chilenske fagbevægelse har ligeledes altid været meget nært knyttet til de politiske partier og defineres typisk som en politisk bevægelse. Se f.eks. Angell 1972 og 1993 samt Campero 1990.
10. Garretón peger på, at mindretalsregeringernes forsøg på at gennemføre gennemgribende reformer og projekter reelt medvirkede til radikaliseringen af de konservative kræfter. Garretón 1995, s. 135.
11. *Pobladores* er betegnelsen for indbyggerne i slum-kvartererne.
12. Moulián 1997, s. 168.
13. Lechner og Güell 1999, s. 197.
14. Lechner og Güell 1999, s. 198.
15. En række publikationer begynder imod slutningen af 1990'erne at gøre opmærksom på denne slående stilhed om den konfliktfyldte fortid. Se f.eks. Moulián 1997, Joignant og Menéndez-Carrión 1999, Richard 2001.
16. Moulián 1997, s. 31.
17. Se Flisfisch 1994 f.eks. s. 24.
18. Lechner og Güell 1999, s. 191.
19. Der blev, som det hedder i litteraturen om demokratiseringsprocesser, etableret en pagt eller en eksplicit aftale mellem modparterne. Se f.eks. Karl 1990, s. 9.
20. Lechner og Güell 1999, s. 190.
21. Den institutionelle *path dependence* var mere end almindelig iøjensfaldende, som det formuleres af Lechner og Güell 1999, s. 188.
22. La Epoca, 6.8.1993 s. 1, her citeret fra Salazar 1994, s. 92. Oversat af forfatteren.
23. Lechner og Güell 1999, s. 191. Bengoa understreger også frygten for at genopleve fortidens spørgsmål. Bengoa 1983, s. 111.
24. I Chile foregår den faglige organisering i virksomhedsfagforeninger.
25. Henríquez 1999, s. 119.
26. Anker 2000b.
27. Citat fra interview med leder af fagforening for butiksansatte, 1996.
28. Se Anker 2000b.
29. Citat fra interview med leder af fagforbund i tekstilindustrien, 1997.
30. Højrefløjen kan på grund af grundloven, som blev udarbejdet af militæret i 1980, hindre væsentlige lovændringer, idet den har støtte fra en række ikke-valgte senatorer. Da ændringer i grundloven eller andre væsentlige lovændringer kræver op til to tredjedele flertal i både senat og parlament, har højrefløjen reelt vetoret over for alle centrale beslutninger.
31. Lovgivningen giver heller ikke ansatte på virksomheder med færre end 8 ansatte ret til at danne virksomhedsfagforeninger og indgå overenskomster.
32. Fællesgryder er den direkte oversættelse af beteg-

- nelsen *ollas comunes*. Der er tale om sammenslutninger af familier (som oftest med kvinden som deltager), hvor man i fællesskab samler ressourcer til og fremstiller ét varmt måltid mad til familierne om dagen.
33. Citat fra interview med leder af en eksisterende fællesgryde, 1997.
34. Citat fra interview med tidligere deltagere i en ikke længere eksisterende fællesgryde, 1996.
35. Weyland 1999, s. 83.
36. Espinosa 1996, s. 15.
37. Moulián 1997. Richard 2001. Lechner og Güell 1999.
38. Fentress og Wickham 1994, s. 126.
39. UNDPs rapport om den menneskelige udvikling i Chile fra 1998 underbygger billedet af en relativ udbredt utilfredshed i befolkningen. Rapporten gav i Chile anledning til en række diskussioner om de mulige årsager (se f.eks. PNUD 1998 og Joignant & Menéndez-Carrión 1999).
40. Citat fra interview med leder i en sammenslutning, der sørger for (billigere) fællesindkøb til naboerne, 1996.
41. Citat fra interview med deltagerne i en ungdomskulturgruppe, der deltog i en jordbesættelse i Santiago i 1996.
42. Citat fra interview med fagforeningsledere for ansatte i et pensionselskab, 1996.
43. Lechner og Güell 1999, s. 204.
44. Lira 2001, s. 48.
45. Salazar 2001, s. 63.
46. Eyerman 2001, s. 10.
47. Salazar 1994, s. 105. Lira 2001, s. 48.
48. Salman 1997, s. 106.
49. Valenzuela 1993, s. 67.
50. Moulián 1997, s. 179.
51. Lechner og Güell 1999, s. 202.
52. Samuel og Thompson beskriver ligeledes, hvordan narrativer om hårde tider bliver til fremstillinger af mod og udholdenhed. Samuel & Thompson 1990, s. 9.
53. Citat fra interview med fagforeningsleder i tekstilindustrien, 1997.
54. Benævnelser som bruges om sociale bevægelser af bl.a. Melucci 1996.
55. Citat fra interview med fagforeningsleder for kvinder i små tekstilværksteder, 1997.
56. Citat fra interview med ungdomsgruppe, 1996.
57. Selvom de folkelige protester, som startede i 1983, på mange måder banede vejen for de politiske partiers genindtræden på den offentlige scene, må det bemærkes, at de folkelige protester ikke i sig selv banede vejen for demokrati. Det var de politiske partier, som igennem forhandlinger reelt sikrede Chiles forhandlede tilbagevenden til demokratisk valgte regeringer.
58. Citat fra interview med fagforeningsleder i butikskbranchen, 1996.
59. Citat fra interview med fagforeningsleder i tekstilindustrien, 1997.
60. Samuel og Thompson 1990, s. 8.
61. Nogle af de forhold, der synes at hæmme fagbevægelsens muligheder for at vinde indflydelse, er bl.a. nationalstatens mindskede betydning i økonomien, fleksibilisering af arbejdskraften og deregulering af arbejdsmarkedet, nye produktionsstrukturer samt øget og friere bevægelighed for kapital og varer.
62. Denne handling havde så yderligere den effekt, at den en gang for alle fjernede Pinochet fra den politiske scene.
63. Det er meget iøjnefaldende, at der mod slutningen af 1990'erne sker et brud med tavsheden om fortiden først i en række bøger og senere også i medierne. I dag er det eksempelvis muligt på avisen *La Tercera*s hjemmeside at finde en billedudstilling med titlen "fragmenter af hukommelsen" om de sidste 30 års konfrontationer i Chile, ligesom lyd gengivelser fra kuppet mv. tidligere har været tilgængelige på avisens hjemmeside. De omtalte sort-hvide billeder, der i Chile har været udstillet på en konference for amerikanister i juli 2003, kan ses på følgende link: <http://docs.tercera.cl/especiales/2003/expofoto-30anos-gobiernomilitar/exposicion.htm>
64. Salazar 1994, s. 104.
65. Op. cit.
66. Denne pointe læner sig op af Eyermans inspirerende studie af kulturelt traume blandt afro-amerikanere i USA. Se Eyerman 2001.
67. Eyerman og Jamison 1991 samt Eyerman og Jamison 1998.

Litteratur

- Alberoni, Francesco. *Movement and institution*. New York 1984.
- Angell, Alan. *Politics and the Labour Movement in Chile*. London 1972.
- Angell, Alan. *Sindicatos y trabajadores en el Chile de los años 1980*. I Drake, Paul W. og Jaksic, Ivan (red.): *El difícil camino hacia la democracia en Chile 1982-1990*. Santiago 1993.
- Anker, Jørgen. *Collective action and social change in Chile: Pobladores and trade unions after the transition to democracy*. Ph.d.-afhandling. RUC 2000a.
- Anker, Jørgen. Den chilenske fagbevægelse i 1990'erne. I *Den ny verden*, 2000b nr. 2, s. 81-98.
- Bengoa, José C. El control social del pasado como campo de lucha política en el presente crítico del país. I *Proposiciones*, 1983 nr. 8, s. 107-123.

Campero, Guillermo. El movimiento sindical chileno en el capitalismo autoritario: un intento de reflexión y perspectiva. I Barrera, Manuel og Falabella, Gonzalo (red.): *Sindicatos bajo Regimenes Militares. Argentina, Brasil, Chile*. Santiago 1990.

Castells, Manuel. *The city and the grassroots*. London 1983.

Cohen, Jean L. Strategy or identity: New theoretical paradigms and contemporary social movements. I *Social Research* 1985, vol. 52 no. 4, Winter, s. 663-716.

Espinosa, Malva. *Tendencias sindicales: Análisis de una década*. (Cuadernos de Investigación no. 2). Santiago 1996.

Eyerman, Ron. *Cultural trauma. Slavery and the formation of African American identity*. Cambridge 2001.

Eyerman, Ron & Jamison, Andrew. *Social movements. A cognitive approach*. London 1991.

Eyerman, Ron & Jamison, Andrew. *Music and social movements. Mobilizing traditions in the twentieth century*. Cambridge 1998.

Fentress, James & Wickham, Chris. *Social memory*. Oxford 1994.

Flisfisch, Angel. La gestión estratégica de un proceso de transición y consolidación: el caso chileno. I *Proposiciones*. 1994, no. 25, s. 20-33..

Garretón, Manuel Antonio. *Hacia una nueva era política. Estudio sobre las democratizaciones*. Santiago 1995.

Henríquez, Helia Riquelme. Las relaciones laborales en Chile: ¿Un sistema colectivo o un amplio espacio para la dispersión. I Drake, Paul W. og Jaksic, Ivan (red.): *El Modelo Chileno. Democracia y Desarrollo en los Noventa*. Santiago 1999.

Joignant, Alfredo og Menéndez-Carrión, Amparo. De la "democracia de los acuerdos" a los dilemas de la polis: ¿Transición incompleta o ciudadanía pendiente? I Menéndez-Carrión og Joignant, Alfredo (red.). *La Caja de Pandora*. Santiago 1999.

Karl, Terry Lynn. Dilemmas of democratization in Latin America'. I *Comparative Politics*. 1990, nr. 23 (1) s. 1-21.

Lechner, Norbert og Güell, Pedro. Construcción social de las memorias en la transición chilena. I Menéndez-Carrión og Joignant, Alfredo (red.). *La Caja de Pandora*. Santiago 1999.

Lira, Elizabeth. Memoria y olvido. I Olea, Raquel og Grau, Olga (red.). *Volver a la memoria*. Santiago 2001.

Melucci, Alberto. *Nomads of the present: Social movements and individual needs in contemporary society*. Essex 1989.

Melucci, Alberto. *Challenging codes. Collective action in the information age*. Cambridge 1996.

Moulian, Tomás. *Chile actual. Anatomía de un mito*. Santiago 1997.

PNUD (UNDP). *Desarrollo humano en Chile 1998*. Santiago 1998.

Richard, Nelly. Recordar el olvido. I Olea, Raquel og Grau, Olga (red.). *Volver a la memoria*. Santiago 2001.

Salazar, Gabriel. Construcción de estado en Chile: la historia reversa de la legitimidad. I *Proposiciones*. 1994. No. 24, s. 92-110.

Salazar, Gabriel. Memoria social y movimiento popular: pasado y proyección. I Olea, Raquel og Grau, Olga (red.). *Volver a la memoria*. Santiago 2001.

Salman, Ton. *The diffident movement. Disintegration, ingenuity and resistance of the Chilean pobladores, 1973-1990*. 1997.

Samuel, Raphael & Thompson, Paul (red.). *The Myths We Live By*. London 1990.

Valenzuela, Arturo. Los militares en el poder: La consolidación del poder unipersonal. I Drake, Paul W. og Jaksic, Ivan (red.). *El difícil camino hacia la democracia en Chile 1982-1990*. Santiago 1993.

Weyland, Kurt. Economic policy in Chile's new democracy'. *Journal of Interamerican Studies and World Affairs*. 1999, number 3, Fall, s. 67-96.

Abstract

Jørgen Anker: Are The Movements still alive?, *Arbejderhistorie* 3/2003, p. 1-19
What happens to ideas and visions of social movements when movements decline? The article focuses on trade unions and shanty town movements in Chile during the process of democratization in the 1990s. Even if the movements apparently declined, leaders and actors are still engaged in the production of meaning and discourse. References to and stories of nostalgic and traumatic experiences of the past articulate a critique of the recent development in Chile signaling that former ideas, visions and expectations are held alive. In this way, movements – even in their less visible form in phases of latency – may provide the basis for the emergence of new visions and new cycles of protest in the future.

Jørgen Anker, adjunkt
 Institut for Samfundsvidenskab og Erhvervsøkonomi
 Hus 25.3
 Roskilde Universitetscenter, 4000 Roskilde
 E-mail: janker@ruc.dk
 Tlf (direkte) 46742176